

СВЕТЛАНА ШАКИРОВА

Постколоніальний націоналізм у Казахстані: у пошуках громадянської та етнічної єдності

SVETLANA SHAKIROVA

Postcolonial Nationalism in Kazakhstan: In Search of Civil and Ethnic Unity

This article describes the ideology of national revival in the Republic of Kazakhstan under the leadership of Nursultan Nazarbayev, as a confrontation between two approaches — general civil unity of all citizens and ethnic nationalism of Kazakhs. An attempt to fix the first as a public-policy approach in the “Doctrine of national unity” in 2009 met an unprecedented surge of ethnic nationalism and created heated debate among intellectuals and civil society. This article deals with the conceptual differences between the two camps (organic intellectuals and critical intellectuals) on issues such as the status of the Kazakh language, the grounds of social cohesion and cultural development between the preservation of tradition and openness to innovation, choice of geopolitical partners, and perception of gender equality.

Міфологія та космогонія тюрків, етногенез казахів, тентгріанська символіка й інші артефакти багатой історії казахського степу репрезентувала церемонія відкриття VII Зимових Азійських Олімпійських ігор, що відбулася 30 січня 2011 р. в Астані.

Тридцятьом тисячам глядачів, тисячі спортсменів із різних країн Азії, президентові Назарбаєву й лідерам кількох арабських країн продемонстрували мега-гала-турбо-шоу на тему «Утворення світу очима казахів».

Семеро спортсменів із повільною урочистістю передавали з рук до рук смолоскип Олімпійського вогню як символ семи поколінь основного стовпа казахської родоплемінної структури. Серед учасників шоу, співаків і танцюристів помітно домінувала титульна нація, зокрема державний прапор Республіки Казахстан і смолоскип Азіади виносили лише казахи. Церемонія велася двома мовами: казахською та англійською. Феерія тюркської культури, міфології тентгріанської символіки, номадичної військової культури, гендерного традиціоналізму, казахського етнічного романтизму — все це, попри намагання осучаснити церемонію за допомоги запрошених зарубіжних виконавців (із Бельгії та Південної Кореї), робило подію не властивою за жанром для спортивного заходу, надто тріумфальною (мал. 1).

На думку патріотично налаштованих глядачів, Азіада мала потужний ефект консолідації. Один із них писав у дні змагань: «Уже декілька днів країна сповнена відчуттям духовного єднання й адреналіну патріотичності. Лише заради цього варто

було провести Азіаду. Національний дух, громадянська ідентичність і повноцінний патріотизм — ось що відбувається сьогодні в умах та серцях казахстанців»¹.

Церемонія закриття Азіади в південній столиці Казахстану Алмати відбулася не менш яскраво. Симфонію голосів Азії візуалізували шестеро представників найчисленніших етносів Азії (тюрк, індус, араб, китаєць й ін.). Знана казахська оперна співачка виконала гімн єдності народів, потім вийшов хлопчик, і решту дійства було побудовано на образах матері й сина. Масові інсценізації легенд про верхівку, вітер, воду, ліс, вогонь і сонце були сповнені впізнаваної символіки тенгріанства, східних натурфілософських учень, романтизування дитинства, мирної праці, збирання врожаю. Легенду про вогонь ілюстрували процес видобування нафти, полум'я, запуск ракети з космодрому «Байконур». Після винесення прапорів усі глядачі й виконавці, а також президент Назарбаєв із членами родини, тримаючи правицю на серці, виконали гімн Казахстану.

Не дивно, що саме спортсмени з Казахстану на Азіаді вели перед за кількістю здобутих медалей, але вони були представниками російської національності, оскільки історично в зимових видах спорту мало казахів.

Такого величного тріумфу казахського етносу, мабуть, ще не було за всі роки незалежності країни — тріумфу етнонаціоналізму, що утвердився як державна ідеологія. Це особливо символічно для країни, де офіційно обрано шлях на побудову єдиної громадянської нації, і донедавна цей шлях ніхто зазвичай не заперечував.

Націорозбудова в Казахстані: етапи

У перші роки суверенітету уряд Казахстану особливо не переймався, яку націю він розбудовуватиме, адже тривала інерція радянського періоду, коли республіку називали лабораторією дружби народів, де мирно співіснують представники 130 етносів. Про те, що в надрах цієї дружби є напруження, показали події грудня 1986 р. в Алма-Аті — один із перших виступів національних республік проти домінування Москви. Дух майдану, на якому відбулося народне волевиявлення, живе в Казахстані й досі, значення тих подій не переоцінюють, навпаки, з кожним роком героїзацію учасників лише посилюють у дискурсі націонал-патріотів і підтримують офіційно. Так, репресованих учасників подій реабілітовано, їхніми іменами названо школи й вулиці; вулицю Миру, поблизу майдану, невдовзі перейменували на Желтоксан (Грудень), там же встановлено монумент на честь Незалежності.

Надалі питання казахської мови, мирного розв'язання міжетнічних суперечок і суперечок на етнічному ґрунті, що час від часу траплялися, зводились до побутових конфліктів. Усі питання міжетнічної взаємодії повинна розв'язувати створена за вказівкою згори *Асамблея народів Казахстану*, заходи якої мають здебільшого декоративно-фестивальний характер.

2004 р. президент Нурсултан Назарбаєв оголосив, що в Казахстані сформовано *казахстанську націю*, однак ця теза спричинила різке неприйняття націонал-патріотів. У жовтні 2007 р. 73 знаних представники інтелігенції підписали лист-

звернення, стверджуючи, що нацією в Казахстані можуть бути лише казахи, національна ідентичність казахською, а термін «казахстанський народ» не актуальний, особливо після невдачі створення нації «радянського народу» в СРСР. Варто зауважити, що голоси проти казахстанської нації на початку й у середині 2000-х не були численними, оскільки гору взяв курс адміністрації президента на загальногромадянську ідентичність: суспільство — казахстанське, громадяни — казахстанці, патріотизм — казахстанський.

Однак через різку стратифікацію суспільства за майном, доступом до ресурсів і статусом у роки нафтового буму в Казахстані можливість загальногромадянської єдності ставала все менш реалістичною. По-перше, ефемерною конструкцією є єдність самого казахського народу як державотворчого етносу: «На сьогодні казахи роз'єднані “на жузи й роди”, на “нагиз” (справжніх) і “шала” (несправжніх), на “китайців”, на “каракалпаків”, на “нових” і “старих”, на багатих і бідних, на “мамбетів” і “манкуртів”, на “сільських” і “асфальтних”»². Російські та інші етнічні групи, що майже не брали участі в розділі майна, у принципі не мають політичних амбіцій, за винятком загальногромадянських прав і демократичних свобод, і, можна сказати, не створюють проблем для президента й уряду.

У цих умовах для об'єднання диверсифікованих інтересів представників казах(стан)ського народу в єдине ціле потрібне було містке гасло. Як і в інших країнах СНД, де відбувались аналогічні процеси націорозбудови, почалися планомірні пошуки національної ідеї.

Ось лише один історичний відступ для висвітлення коренів цієї проблеми — цитата з роману званого казахського письменника Абіша Кекільбаєва «Плеяди — сузір'я надії» про часи правління хана Абулхайра (XVIII ст.), який намагався об'єднати розпорошені казахські племена, що зазнавали нищівних поразок й уярмлювання впродовж двох попередніх сторіч від інших кочовиків — джунгарів. Отже, до питання про національну єдність пасують думки, що, як вважає письменник, турбували тогочасного молодого хана:

«Певно, від дня світобудови, відтоді як з'явилося на землі життя, не було народу, який більше за нас розводився про свою єдність і братерство!

Скільки десятиріч лунають подібні запевнення серед наших родів і племен! Сходить на трон новий хан і твердить про єдність і згуртованість. Кожен степовик сам по собі дружній і привітний, нікого дарма не зачіпає. Занудиться, очманіє від самотності, сідає на коня й вирушає в степ на пошуки якогось подорожнього. Зустріне, розпитає, хто він і звідки, хто його батьки, хто діди. Обов'язково визнає в ньому далеку рідню або близького друга свого нерозливовода-друга, запросить до себе в гості, заріже ягня. Разом жують насибай (жувальний тютюн — С.Ш.), смакують кумис, а прощаючись, ридають і обіймаються, ніби знайомі від пелюшок!

Однак варто такому привітному і дружньому степовикові відчуті або визнати, що хтось має намір згуртувати їх, об'єднати, він починає показувати норів, тягнути у свій бік. “Власне теля ліпше за спільного бика”, — твердять усі вперто.

Збереш десять степовиків за одним дастарханом, так кожен вимагає собі по баранячій голові і гомілковій кістці, а як же по-іншому? Пошани не буде! Як не існує в природі вівці з десятьма головами й десятьма гомілковими кістками, так не існує в степу й десятка степовиків, яким можна було б догодити зараз! Десятка! А їх тисячі!... Свою марноту вони видають за волелюбність, а пихатість за силу волі. “Хочемо жити вільно, кочувати вільно!” А самі живуть уроздріб.

Якщо казах і схилить перед кимсь своєю головою, так тільки перед Всевишнім. Більше ні перед ким!

Якщо казах кого й послухає, то лише самого Пророка, ніяк не менше! Послухати, прислухатись, а надто скоритись такій же, як він сам, двоногій істоті, іншому казахові, який і мешкає поруч, і ходить по такій же грішній землі, і робить те саме, що й він, – нізачо! Ніколи! Одна-єдина думка гризе його: “А чим він кращий від мене?”...»³

Як бачимо з роману, написаного ще за радянщини, тема єдності для казахів була актуальною впродовж усієї історії. У середині XIX ст. нищівно критикував звичай свого народу (розрізненість і конкуренція, пиха і чиношанування, нецтво і дріб'язковість) класик казахської літератури, палкий прихильник дружби казахів із Росією Абай Кунанбаєв («Слова повчання»). Однак продовжимо розпочату тему.

Отже, у середині 2000-х розпочались інтенсивні пошуки *національної ідеї* для незалежного Казахстану. Спочатку на замовлення адміністрації президента країни, потім і з власних інтересів до випрацювання національної ідеї долучились філософи, політологи, публіцисти, журналісти, активісти громадських рухів, культурологи. Огляд найпомітніших варіантів національної ідеї я виклала у статті «Гендерні символи національної ідеї: сучасні дискусії в Казахстані»⁴.

Нині можна констатувати, що прийнятна для всіх національна ідея в Казахстані досі не з'явилась, а запропоновані в різні роки президентом Назарбаєвим варіанти не отримали загальної підтримки. У цілому лунали заклики до зміцнення казахстанського патріотизму, а національною ідеологією офіційно проголошено побудову громадянської нації з визнанням державотворчої ролі казахського народу.

Перезавантаження національної царини почалося восени 2009 р. Асамблея народу Казахстану, очолювана Н. Назарбаєвим, запропонувала для загальнонародного обговорення «Доктрину національної єдності»⁵, спрямовану на «забезпечення національної єдності в Казахстані на основі громадянської ідентичності», «зміцнення загальноказахстанської ідентичності» за всебічного розвитку казахської мови, зміцнення міжетнічного миру та злагоди. На перший погляд розважливий документ спричинив, проте, запеклі громадські дискусії, яких давно не було в суспільстві. Усі помітні фігури політики й культури висловились за або проти документа. Відкритий лист президентові Назарбаєву, казахському народові і представникам інших національностей підписали 124 знаних діячі культури під керівництвом відомого націонал-патріота письменника Мухтара Шаханова, обіцяючи розпочати голодування протесту, якщо не буде змінено поняття «казахстанська нація». Інтрига сягнула піку, суспільство жило очікуванням подальших подій.

Супротивники доктрини виявили несподівану однотайність і згуртованість, невдовзі запропонували альтернативний текст казахською мовою, на противагу проекту доктрини, укладеному російською мовою. Він мав назву «Концепція національної політики Республіки Казахстан. Завдання до 2015 р.»⁶ і виголошував, зокрема, таке:

- казахську країну вважати мононаціональною країною;
- «євразійська ідея» і політика «казахстанської нації» є небезпечними для суспільства;
- звільнення від наслідків колоніалізму;
- пріоритет цінностям казахського народу перед цінностями інших національностей;
- обмеження трансляції чужоземних телеканалів;
- переведення казахської мови на латиницю й ін.

Варто зазначити одну важливу річ. У розпал дискусії про доктрину президент Назарбаєв в одній із промов запропонував громадянам обговорити сенсаційну пропозицію: чи не віддати Казахстану 1 млн га сільськогосподарських земель в оренду Китаю? Китайський уряд зробив таку пропозицію президентові, і він бажав би порадитись із народом. Прогнозованою була реакція, яку спричинила ця новина. Знані діячі культури й політики підписували обурені листи-звернення до президента проти здавання землі в оренду Китаєві. Думку віддати добровільно свою землю було сприйнято як наругу над пам'яттю пращурів. В етнічній пам'яті казахів найтрагічнішим періодом є тривала кривава боротьба із джунгарами в XVII–XVIII ст., коли ціною неймовірних жертв казахські племена обстоювали свої землі, і тому сьогодні пропозицію віддати «просто так» свою землю Китаю сприйняли не інакше, як нагадування про Травму. За подібне ставлення до землі батьків, згідно з логікою тенгріанського шаманізму, неминучим буде прокляття аруахів (духів пращурів).

За міфологією давніх тюрків, «земля-вода — це спадок пращурів і місце мешкання нащадків. Вона не належить їм, оскільки вони лише користуються її дарами. Справжні володарі й хоронителі Батьківщини — духи пращурів і ті, хто прийде за ними. Ось чому не можна дарувати чи продавати рідної землі, віддавати її ворогові. Із кожної частинкою втраченої землі йдуть у небуття пращури, нікуди буде прийти нащадкам»⁷.

Альтернативна концепція національної політики, яку запропонували казахські націонал-патріоти, своєю прямою негативною відповіддю на питання про здавання землі Китаю спричинила загострення суспільних дебатів. Етнічна самосвідомість казахської інтелігенції сягнула нового якісного рівня. Політолог Е. Саїров писав: «Для казаха історія, мова, культура мають сакральне значення. Нині в Казахстані розв'язується надто складне завдання рівночасного становлення казахської національної культури й казахстанської культури, реконструкції тюркської культури, реконструкції і перемодельовання номадичної культури. Словом, це і є модернізація нації, стрижнем цієї модернізації мають бути такі поняття, як “грунт”, “джерела”, “корінь”»⁸. (Забігаючи наперед, зазначимо, що черговий цикл сплеску антикитайського алармізму стався у квітні 2011 р., коли ті самі знані діячі культури й політики,

чимало з яких належить до опозиції, звернулися листом до президента країни з вимогою відмовитися від китайських кредитів та роз'яснити становище з орендою мільйона гектарів землі⁹.)

Невдовзі офіційна Астана сформулювала оновлений варіант доктрини¹⁰, урахувавши вимогу націонал-патріотів приділити більше уваги казахській мові. Як і першоваріант, оновлена доктрина залишила мету формування загальногромадянської ідентичності без акценту на пріоритет одного етносу над іншими, а саме: «Національна єдність, заснована на визнанні загальної для всіх громадян системи цінностей і принципів», а також такі гасла: «Одна країна — одна доля», «Різне походження — рівні можливості», «Розвиток національного духу».

Для подальшого розвитку країни мали б бути такі завдання:

- пріоритетність розвитку й поширення казахської мови;
- створення умов для розвитку культури, традицій, звичаїв, мов етносів;
- створення інтелектуальної нації як запоруки успішної конкурентоспроможності Казахстану;
- незалежно від етнічного походження, згуртуватись у Велику Націю.

Як зауважив один з експертів у галузі націорозбудови, «остаточно прийнятий варіант Доктрини, у якому віртуозно обійшли цілу низку «гострих кутів», відобразив максимально можливий на цей час ступінь компромісу і надовго поставив крапки в дискусії про моделі націорозбудови в Казахстані»¹¹. Водночас триває стихійний і досить повільний процес формування *казахської нації* на шляху до поступового перетворення казахського *етносу* на політичну *націю*. Він тривав від початку ХХ ст., був згорнутий після перемоги більшовиків й відновився зі здобуттям країною незалежності.

Процес становлення Нації в країні триває. У ньому задіяно різні ідейні спільноти, серед яких казахські націонал-патріоти, ґрунтівці, західники, російські націоналісти, ідеологи офіційного й неофіційного ісламу, послідовники суфізму, тенґріанства, номадизму, євразійства, пантюркізму, неошаманізму та ін. Залежно від того, як вони розуміють роль традиції, ці групи можна зарахувати до двох категорій: органічних і критичних інтелектуалів.

Органічні інтелектуали в особі патріотично налаштованих письменників, поетів, культурологів, мистецтвознавців, активістів громадянських рухів убачають у традиційній культурі сховище, компендіум, базовий словник структурних елементів вибудовуваного образу Нації. Своім головним завданням вони вважають повернення забутого минулого, відродження національної культури, духу, самобутності казахського (або будь-якого іншого) народу.

Критичні інтелектуали переймаються, навпаки, деконструкцією загальноприйнятих сенсів, розшифруванням усталених формул і кодів, зняттям позолоти сакральності, символічної недоторканності й непорушності народних святих міфології, фольклору, переказів та історії.

Органічні інтелектуали

Джерелом поняття «органічні інтелектуали» виступає «органічна» інтелігенція Антоніо Грамші як антипод традиційної інтелігенції. У «Зошитах із в'язниці» він писав: «Будь-яка соціальна група, народжуючись на первісному ґрунті істотної функції у світі економічного виробництва, органічно створює собі водночас одну або декілька верств інтелігенції, які надають їй однорідності й усвідомлення її власної ролі не лише в економіці, а й у соціальній і політичній царині»¹². Групу органічної інтелігенції складають теоретики, нерозривно пов'язані з інтересами й потребами свого класу, які активно працюють у політичній організації, громадському рухові. На відміну від традиційної інтелігенції, вони не приховують своєї ідеологічної заангажованості. Зв'язок між двома групами інтелігенції, за Грамші, реалізує та чи та політична партія, «турбуючись про зміцнення зв'язків між органічною інтелігенцією певної, а саме панівної групи і традиційної інтелігенції, і цю функцію партія виконує залежно від своєї основної функції, що полягає в підготовці власних кадрів»¹³.

Змінивши термін Грамші на *органічні інтелектуали*, у цій статті я покажу, що в Казахстані їм протистоїть, за моєю концепцією, група не традиційних, а критичних інтелектуалів.

Категорію органічних інтелектуалів у сучасному Казахстані формують насамперед ідеологи націонал-патріотичних рухів, письменники й поети, культурологи й перекладачі, журналісти і публіцисти. Їх згуртували громадські рухи «Халік рухи» («Дух народу», «Захист Незалежності», «Державна мова» на чолі з письменником Мухтаром Шахановим), «Улт тагдірі» («Доля нації», лідер Дос Кушімов), «Халік дабілі» («Заклик народу», лідер С. Махметов), «Казак мемлекети» («Казахська держава», лідери Арон Атабек, К. Асан-Ата), «Казахський Національний Конгрес» (лідер Аділ Тойганбаєв), Фонд ім. Алтинбека Сарсенбайулі (лідер Айдос Саримов), Фонд ім. Болатхана Тайжана (лідер Мухтар Тайжан), об'єднання «Арман» (лідер Ермек Наримбаєв) та ін.

Ідеї націонал-патріотів регулярно висвітлюють казахські газети «Жас алаш» («Туркестан»), «Ана гли» («Рідна мова»), «Айкин», «Замана», «Алаш», «Айнаси», інтернет-сайти www.abai.kz, www.arhar.kz, www.azattik.org, www.minber.kz, www.elrayi.kz, www.adurna.kz та інші. У ятках «КазПрес» можна побачити безліч глясових часописів казахською мовою на теми національних традицій, культури, мистецтва, родинних стосунків, шоу-бізнесу, які здебільшого також здійснюють дискурс казахського націонал-патріотизму і традиційних цінностей.

Серед органічних інтелектуалів є й лідери політичних партій, такі як Аліхан Байменов (ДПК «Ак Жол»), Ж. Туякбай і Б. Абілов (ОСДП «Азат») та ін. До них також належать університетські науковці Д. Кшибеков, історик Азимбай Галі, актор театру й кіно Асаналі Ашимов, знамі письменники А. Нурпеісов, М. Алімбаї, Т. Молдагалієв, композитор Е. Хасангалієв, співачка Б. Тулегенова, депутат мажилісу парламенту РК Б. Тлеухан і чимало інших представників інтелігенції.

Боротьба за мову

Першорядно органічним інтелектуалам властивий лінгвоцентризм, боротьба за статус казахської мови як єдиної державної мови, яку має опанувати переважна частина мешканців країни. Якщо офіційні ідеологи розуміють володіння казахською мовою як природну потребу, то для націонал-патріотів — це обов'язок усіх громадян країни. «Основою громадянського єднання в країні може бути лише казахська мова й лояльність до казахської держави»¹⁴, — вважає Мухтар Тайжан. За його словами, важко домогтися повсюдного поширення казахської мови, якщо керівники-казахи навчають своїх дітей російською й англійською мовами, посилаючи їх здобувати освіту за кордон.

Незнання рідної мови російськомовними казахами, яких чимало, є для націонал-патріотів маркером їхньої етнічної меншовартості й космополітизму. Плідність авторів, незмінність їхніх звинувачень на адресу «шала-казахів»¹⁵, символічне камлання на цю тему давно вивело їхній дискурс за межі конструктивного діалогу. Особливо перепадає від нацпатріотів російськомовним гуманітаріям, т. з. «асфальтним» казахам.

Слід віддати належне державній мовній політиці: протягом 20 років незалежності казахська мова суттєво зміцнилась у царині побутового спілкування, державної служби, дошкільної, шкільної та вищої освіти, ЗМІ. Виросло покоління молоді (російської й інших національностей), що вільно володіє казахською мовою. Дедалі частіше на екранах ТБ ведучими випусків новин, концертів і шоу є пари, де один чи одна росіянин/нка, що чисто говорить казахською мовою.

Кількість і професійний рівень казахськомовних видань, веб-сайтів, телепрограм зростає щорік. Водночас лунають закиди, що через нечисленність казахської аудиторії створення власного контенту казахською мовою нерентабельно — книжки не розкуповують, кіно збиткове, ТБ-програми копіюють російські проекти, і внаслідок цього країна відчуває брак якісної та сучасної культурної продукції. З цим, мабуть, одностайно погоджуються як органічні, так і критичні інтелектуали.

Слід зазначити, що серед органічних інтелектуалів трапляються російськомовні прихильники *казахського* націоналізму як етнокультурного, так і громадянського. До прикладу, Аділ Тойганбаєв, Зіра Науризбаєва, Шуга Нурпеісова, Айгуль Тулембаєва, які пишуть російською мовою, з більшою легкістю формулюють свої думки російською, ніж казахською мовою, через те що здобули освіту за радянських часів. Дехто з них, за іронією, навіть має тавро шала-казахів, які не володіють рідною мовою, попри те що в своїх текстах вони оспівують національну самобутність і велич свого народу, захоплюються широтою світовідчуття номадів, пов'язаних із ритмами живої природи, матері-землі, її джерел. Ентузіазм неофітів наявний також у деяких націонал-патріотів, які нещодавно усвідомили важливість рідної мови і які надто акцентують цю тему (Б. Тайжан, Е. Наримбетов та ін.).

Казахська ідея

Крім мови як першого і найважливішого маркера казахського національного самоусвідомлення органічні інтелектуали пропонують різні підходи до формулю-

вання «казахської ідеї» відродження національної культури, зміцнення суверенної державності в умовах глобалізації та мультикультуралізму.

Один із найрадикальніших варіантів казахського етнічного націоналізму представляє Арон Атабек, ідеолог тенгріанства і непримиренний борець з авторитарним режимом¹⁶. 2005 р. він писав: «Будь-яка національна ідея як така має низку життєво важливих аспектів: автохтонна нація, державність, економіка, мова, писемність, релігія, освіта, ідеологія тощо»¹⁷. Розгортаючи аргументацію, він засвідчив, що нічого із переліченого в казахів по суті немає: економіка в руках чужинського капіталу, мова не має панівного статусу, писемність на основі чужої кирилиці, правічну релігію — тенгріанство — забуто. Починаючи критику соціальних виразок суспільства, з якою в цілому важко не погодитись, закликаючи до архетипів питомої культури, вихід із глухого кута цей ідеолог убаचाє в досить жорстких заходах, серед яких:

- відмова від ідеї «казахстанської нації»;
- зміна терміна «багатонаціональний Казахстан» на термін «казахська національна держава»;
- знання казахської мови як доконечна умова отримання громадянства РК;
- відкриття особових рахунків для громадян РК — першочергово для осіб казахської національності — з перерахуванням на них відсотків з експортного витогу Казахстану;
- спеціальна «нацдопомога» з догляду й виховання дитини матерям-казашкам (від народження до повноліття);
- пріоритетне отримання житла, освіти і працевлаштування особам корінної національності;
- спеціальна житлова програма для осіб казахської національності¹⁸.

Неважко помітити в цих положеннях спадковість ідей від Атабека до групи Шаханова, яка розробила зазначену вище Концепцію національної політики.

Казахська місія

Слід зазначити, що далеко не все органічні інтелектуали визначають національні проекти через *місію* народу, його історичне визначення, роль у світовій історії тощо. Ідеологам великих націй це вдається краще, ніж ідеологам порівняно нечисленних народів, яким є казахи. Один із яскравих прикладів місії російського народу пропонує доктрина консерватора й неоевразійця О. Дугіна. Із не меншим пафосом і переконаністю сформулював місію казахського народу, нехай і в лапідарній формі, Аділ Тойганбаєв:

Ясно бачити світ.
Рубати вузли.
Приборкувати хаос.
Створювати майбутнє.

Тойганбаєв — лідер громадського руху «Казахський національний конгрес», автор збірників статей «Технологія мрії», «Казахстан найближчого майбутнього»

і «Демократія щодня», яким притаманна висока мобілізаційна риторика, лапідарна образність й піднесений етнонаціоналістичний романтизм. У Тойганбаєва реноме кабінетного ідеолога, який укидає час від часу на арену політичних дискусій цікаві тексти російською мовою за допомогою персонального сайту. До того ж він зять экс-президента Киргизстану А. Акаєва, з чією дочкою Бермет познайомився ще на дипломатичній роботі в Європі. Як ідеолог і політик Тойганбаєв став відомим із часів тюльпанової киргизької революції 2005 р. Його політичний дебют у Казахстані — збірник статей «Технологія мрії» (2008).

«Ми не прагнули до цієї імперії, вона скористалася нашою слабкістю. Ми не прагнули з неї, вона сама відштовхнула всі народи. Ми були пальним чужої ракети. Стали її відстреленим ступенем»¹⁹, — констатує він.

Що єднає Тойганбаєва з органічними інтелектуалами казахських націонал-патріотів старої генерації (Шаханов, Атабек, Кушим й ін.)? На мій погляд, це:

- поетичність, літературність, образність мови («Казахстан — дім багатьох вітрів», «Немає сенсу бігти за сонцем, що пішло. Ранок сам поверне його тобі»);
- турбота про відродження рідної мови;
- переважно негативна оцінка статусу казахського народу в радянський період;
- віра в особливу місію свого народу (принаймні у Центральній Азії — роль лідера);
- гордість за прашурів, оспівування їхньої звитяги, масштабів їхніх здобутків;
- ґрунтіство;
- віра в ісламське відродження, в об'єднувальну місію ісламу.

Як не парадоксально для органічного інтелектуала, він не вітає етнокультурного націоналізму і супутнього йому патріархального консерватизму, лінгвоцентризму і міфологізації золотого доби в історії. Ось, до прикладу, цитата з його тексту з показовою назвою «Нація: створити себе»:

«Етнографічний націоналізм, тріумф молочників і кондитерів, неіндустріальний «культурний» тип розвитку не пасує казахській нації з трьох причин. По-перше, це курс літніх. (Ми маємо відродитися з історичного небуття, а не культивувати недавнє минуле.) По-друге, це нудно. (Ми генетично не селяни, у нас інші пріоритети, ми віддукуємось на інші паролі, нам до душі кочовики, вояки, нехай навіть розбійники... але помірна й упорядкована селянська мудрість нам чужа.) По-третє, занадто велика й багата на сировинні запаси територія. Занадто ласий шматок. Казахи перебувають у ситуації, яка неминуче спонукає до імперського, «чингізівського» вибору. Простір Східного Турану, Центральної Азії — це готова арена для надісторичних звершень. Якщо їх не здійснимо ми, здійснять інші»²⁰.

Тойганбаєву належить амбітна ідея, що Казахстан має стати членом Ради Безпеки ООН як лідер Центральної Азії, що виконує функції контролю і замирення держав між Європою, Росією, Китаєм та Індією²¹. У суперечках про перехід казахської мови на латиницю Тойганбаєв іде далі, розширюючи набір варіантів: крім латиниці можливий арабський шрифт і тюркське рунічне письмо. «Латиниця — ви-

бір на користь вестернізації. Арабська графіка — ісламізації. Руни — архаїзації, але [це] яскраво за культурним потенціалом, адже радикальне відродження мов завжди дає приклади оживлення міфів. Кирилиця стоїть тут на боці деградації, і єдина її перевага лише в тому, що вона вже є»²².

Дискурсу Тойганбаєва — з одного боку, натхненного політехнолога-міфотворця, а з іншого боку, проникливого аналітика і відстороненого критика панівної системи — властива широта політичних інтересів: від зовнішньої політики, економіки, внутрішнього менеджменту до ставлення до ісламу й регулювання міжетнічних стосунків. Президентські вибори у квітні 2011 р., на яких знову здобув перемогу Назарбаєв, Тойганбаєв назвав «радянськими без ситуації вибору», коли призначені згори статисти-кандидати в президенти були не здатні ані створити поле політичної дискусії, ані заповнити його дискурсивно, ані просто вибороти симпатії населення.

Відмовившись у 1990-ті рр. від гострих ідейних дискусій про міжнаціональні стосунки, вважає він, влада має сьогодні протистояння різних етнічних інтересів у винятково конфліктних формах. Аналогічна ситуація з релігією. Не вперше влада артикулює небезпеку відходу від «правильного» поміркованого, традиційного ісламу казахів у бік «екстремістського» арабського ісламу. На відміну від інших органічних інтелектуалів, які шанобливо ставляться до місцевої форми релігійності кочовиків, яку описують як м'який, толерантний, несуворий іслам, Тойганбаєв дає йому несхвальну оцінку: «Стихийна мішанина з поверхових, не засвоєних на потрібному рівні ісламських настанов, місцевих поганських обрядів і забобонів, помножених на недоречну ксенофобію, одним словом, “чужинський іслам”»²³. Точкою росту ісламського самоусвідомлення молоді стають сьогодні гуртки арабської мови, до того ж влада схильна бачити в них радше зародки екстремістського тероризму, ніж місце для культурного зростання і самопізнання не-західного типу.

Мета національного проекту нині — «формування громадянської казахської нації». Громадянство, вважає ідеолог, визначається через «власну участь у долі казахського народу (людина працює в державі, сплачує тут податки, реалізує своє виборче право), у казахському національному проекті, казахською мовою»²⁴.

«Аналітик, романтик, максималіст» — так характеризує Тойганбаєва знаний казахстанський письменник Г. Бельгер. Із усіх російськомовних органічних інтелектуалів, на мій погляд, Тойганбаєв найкреативніше артикулює свою мрію про величній Казахстан, що важливо у сучасному світі, і з повагою до традицій прашурів.

Суперечки істориків

Історичний проект націонал-патріотів рухається за класичними канонами: удавлення історії корінного етносу, міфологізація золоті доби, повернення до духовних джерел, критика російського колоніального порядку й радянської імперської політики, не завжди вдалі спроби репатріархалізації гендерного порядку. Останні полягають в тому, що уряд, з одного боку, перед небезпечкою ісламізації виступає проти хіджабу в школах і вишах, проти легалізації полігінії, а з іншого — провадить декоративну гендерну політику на угоду міжнародним донорам.

Радше негативно, ніж позитивно, було сприйнято нещодавню спробу археологів збільшити вік міста Алмати. На підставі декількох знайдених монет із гравіюванням «Алмату» часів Великого шовкового шляху вони заявили про існування матеріальної культури тисячорічної давності на місці міста, чия історія налічувала ще недавно півтора сторіччя (військову фортецю «Вірний» було закладено як форпост Російської імперії 1854 р.)²⁵.

Не зупиняючись на особливостях суперечок про історію Казахстану, наведу типовий приклад ґрунтовської риторики органічних інтелектуалів. Назира Нуртазіна з позицій націонал-патріотичного історика в емоційній статті викриває монографію Н. Е. Масанова, Ж. Б. Абилхожина й І. В. Єрофєєвої «Наукове знання й міфотворчість у сучасній історіографії Казахстану» (Алмати: «Дайк прес», 2007), використовуючи вислови «свідоме фальшування історії», «софістика», «відхід від істини», «модна, наукоподібна фразеологія» тощо. Водночас вона загострює увагу на згубності російського колоніалізму, недоцільності протиставлення культури міських і сільських казахів, оскаржує негативну конотацію концепту «маргінальність» тощо. Процесу відродження національної самосвідомості казахів надано характерного пафосного тону:

«Так, для сотень тисяч (може, й мільйонів) казахів, як і інших представників неросійських народів СРСР, повернення до свого національного “я” було непротим, навіть болісним процесом, що відбувався через кризу самоідентифікації, стан маргінальності, біль, покаяння. Але вони все ж таки “повернулися” до свого справжнього колективного “я”. У цьому слід убачати потужну силу “колективного несвідомого”, колосальну енергію і волю архетипів. Скільки т. зв. “урбанізованих”, простіше кажучи, зрусілих казахів нині прозріли й самі високо оцінюють цей процес як винятково радісну подію, як духове зцілення, очищення, “вертання додому”.

Вони “повернулися”, тому що “почули” серцем “поклик предків”, “голос крові”. Їх протверезили від колоніального дурману запах полину половецького поля, тупіт коней давніх батирів, крики жорстоко побитих і принижених джигітів і дівчат у грудневі мори-зи 86-го... Але як правильно зауважив Мурат Ауезов, це повернення до традиції для них відбулося на новому рівні – відповідно до Гегелевої тріади “через заперечування заперечення до синтезу”. Вони повернулися з місією рухати вперед нову казахську й казахстанську культуру, виховувати поновлену націю, інтелектуально виражати й захищати її споконвічні інтенції та свободи! <...>

Зрозуміло, що ядром нового формівного казахстанського суперетносу є казахський народ, “що тисячу разів помирав й тисячу разів воскресав” (Ж. Молдагалієв). Бути державотворчим, системотворчим етнічним складником — не тільки й не стільки привілей, але головню велика відповідальність і тягар. І, мабуть, не так далеко той час, коли слово “казах” (як і слово “француз”, що гуртує в одну національну родину блакитно-оких нащадків франків і чорношкірих вихідців із Сенегалу й Алжиру) добровільно буде прийняте свідомістю цієї монолітної спільноти як єдиний вияв своєї колективної ідентичності...»²⁶

Про те, що поняття «казах» може бути знаком не лише етнічної, а й громадянської самоідентифікації, ідеться не перший рік. «Якщо можна стати французом, то можна стати казахом. І це краще, ніж бути знеособленим “казахстанцем”»²⁷, — вважає Тойганбаєв. Проте, як ми бачили, переважна більшість органічних інтелектуалів не сприймає поняття «казахстанець». «Я хочу лишитись казахом, щоб мої відмінні, національні ознаки лишилися у мені, у моїх дітях, щоб наступні покоління не припустились помилки й не втратили самоідентичності. Тому в мене й виникає протест до назви “казахстанець”»²⁸, — говорить Е. Бапі.

Крім історії, важливим джерелом натхнення й інтелектуальної продуктивності органічних інтелектуалів є міфологія — «головний ключ, що відмикає двері до чарівної, священної, надзвичайно прекрасної країни, до нашої Вічної Батьківщини, забутої нами» (Серикбол Кондибай)²⁹.

Забута семантика міфу

Автор ста публікацій із проблем культури, релігії, філософії, ідеології, автор сценаріїв до мультфільмів, Зіра Наурызбаєва належить до того типу дослідників, які, завдяки проникливості розуму, ерудиції та серйозності своїх ідейних позицій, не можуть не викликати поваги.

Ще 1997 р. в статті «Казахська національна ідея очима дозвольного російського інтелігента»³⁰, написаний як відповідь на статтю В. Берденникова, вона вельми пристрасно й переконливо розвінчала п'ять основних міфів про казахів: що вони ледарі, що землю вони отримали задурно, що казахи не поважають приватної власності (схильні до злодійства), що вони не мають ні релігії, ні психології індивідуалізму. Цей текст Наурызбаєвої на повну силу засвідчив потенціал органічного інтелектуала.

Згодом вона була редактором культурологічного альманаху «Рух-Мірас» при Національній бібліотеці, підготувала до друку книги «Міф казахської культури» і «Традиція та сучасність», разом із чоловіком Таласбеком Асемкуловим створила цікавий сайт із казахської міфології та культури www.otuken.kz, де розміщено праці їхнього ідейного натхненника С. Кондибая, статті, сценарії фільмів і навіть старовинну домброву музику. Світогляд Наурызбаєвої й Асемкулова не назвеш тенденційним чи спрощеним поглядом на перебіг історії та місце казахів у ній. Навпаки, ці культурологи пропонують доволі витончену конструкцію, що осягає пієтет перед пасіонарною теорією етногенезу й євразійством Лева Гумільова, солідарність із неоевразійством Олександра Дугіна й пафос засновника традиціоналізму Рене Генона. Серед казахських авторів Наурызбаєвій близькі ідеї відомих письменників Олжаса Сулейменова та Мухтара Магауїна.

У їхній праці «Останній похід Кет-бугі. Сакральна місія кочової цивілізації»³¹ викладено точку зору на культуру номадів як на вищий ступінь пізнання Бога. Кочову цивілізацію вони оцінюють як досконалішу за осілу. Зазначений твір має на меті зробити нариси до особливої «метаісторії», відштовхуючись від полеміки про Чингізхана, й метаісторія ця вибудовується через багатий на історичні факти аналіз особливого шляху кочовиків Турану.

Традиціоналізм та ідеократизм Шуги Нурпеїсової

Цікавий підхід до розуміння національної ідентичності, традиції, відродження культури демонструє літературний критик Шуга Нурпеїсова, донька знаного казахського письменника Абдижаміля Нурпеїсова, прихильниця традиціоналізму, ідеократії, інтелектуалізму й номадизму.

В есеї «Уся влада брахманам» вона стурбована тим, як Казахстанові не стати «бастіоном войовничого убозтва духу», не втратити зв'язок із духовою культурою пращурів. Нурпеїсова оголошує боротьбу із гламуром і бездумним споживацтвом, що споріднює її з канадкою Наомі Кляйн, автором антиглобалістського бестселера “No Logo”. Мета духовної праці сучасного інтелектуала, зауважує вона, — це боротьба за високість духу на новій спіралі, без копіювання чи схоластичного наслідування старої букви традицій.

Нурпеїсову важко звинуватити в патріархальному ренесансі, адже вона розуміє, що «традицію в нові часи не перетягнеш, як шафу з комірчини, одним вольовим зусиллям. <...> Слід ще дібрати якийсь хитрий ключик творчого мислення, наново відкрити в оболонці ритуалу традицію як вічний закон, як вищий усеосяжний сенс»³². Варті захвату, вважає Нурпеїсова, такі риси культури кочовиків, як динамізм й активність, вічне оновлення, честь, шляхетність, висока мобілізованість духу, мотивована звичкою до походів, натренована обізнаністю з різними культурами, аскетизм у побуті.

Крім того, вважає Ш. Нурпеїсова, Казахстан потребує захисного культурного поясу навколо себе через загрозу китайської культурної експансії, «інакше на нас очікує доля безправної околиці Китаю, маріонетки, що поставляє ресурси США»³³. Важливо зберегти свій неповторний «культурний код», що включає колективізм, повагу до традиції, духовність, простоту і помірність у споживанні, освічену релігійність.

Міфологія жіночої творчості: Айгуль Тулембаєва

До гурту органічних інтелектуалів варто додати ще одну письменницю, докторку економічних наук Айгуль Тулембаєву. Як і Зіра Науризбаєва, вона є прихильницею розвитку казахської мультиплікації, створення нових казкових героїв. У книзі «Жар-птах Великого степу» вона запропонувала белетризовані портрети трьох великих жінок — сакської цариці Томіріс, жінки Чингізхана Борте та юної Айші-бібі (яка, за легендами, була донькою відомого поета і вченого XI ст. Хакіма Сулеймана Бикиргані).

Доволі сміливо прозвучала пропозиція Тулембаєвої про те, що казахам слід молитися не арабською, а рідною мовою. (До речі, в умовах, коли дедалі більше етнічних казахів сповідують православ'я, протестантизм й інші неісламські релігії, одним із животрепетних питань стає переклад церковних відправ у парафіях Казахстану казахською мовою, однак вважається, що РПЦ та її представники в Казахстані поки що не готові до цього³⁴).

Як й інші казахські націонал-патріоти, Тулембаєва відкрито артикулює китайську загрозу для країни:

«Я абсолютно переконана, що вся боротьба за незалежність у нас ще попереду. Ми не боролися за цю незалежність, нам її подарували. Я вважаю, головне — зберегти народ. Якщо ми зможемо це зробити, мова й так збережеться. Слід подумати про те, що з мапи Землі може просто зникнути така країна — Казахстан. Не можна жити одним днем. Поряд із нами — Китай, який стрімко стає великою амбітною державою. І проблема полягає в тому, що ми як народ, як країна, можемо зникнути. Кому буде потрібна наша мова? Тому я цілком упевнена, що слід прищеплювати не любов до мови, а любов до землі, до народу. Коли вона ввійде в серце і кров, з'явиться і любов до мови. І вона може виявлятися у культурі, літературі, шоу-бізнесі, ідеології, але не в економіці. А економіку й науку доцільно залишити російській мові, щоб просто не відстати у своєму економічному розвитку»³⁵.

Отже, узагальнюючи націонал-патріотичну ідеологію, зазначимо, що в дискурсі органічних інтелектуалів Казахстану домінують такі компоненти:

- етноцентризм (пріоритет титульної нації перед «діаспорами» й етнічними групами);
- лінгвоцентризм (пріоритет казахської мови);
- патріархальний консерватизм (авторитет аксакалів, держави, родові й родинні зв'язки, дотримання звичаїв, традицій);
- ґрунтівство (святість землі),
- реконструювання етнічної історії (з елементами міфологізації й оспівування золотой доби);
- критика радянського періоду історії країни за сталінський тоталітаризм, голодомор 1930-х рр., бездумне освоєння цілини, зросійщення, відрив сільських казахів від землі і традиційного способу господарювання, надмірну урбанізацію та індустріалізацію, що призвели до маргіналізації сільських казахів, й ін.;
- оголошення ісламу національною релігією казахів (одночасно з відродженням інтересу до тенґріанства);
- прагнення до переведення казахської мови на латиницю;
- пантюркізм;
- гендерний традиціоналізм (багатодітна родина, авторитет батька, соціальна вторинність жінки);
- антикитайській алармізм.

Критичні інтелектуали

Цій категорії інтелектуалів важливо не так знати казахську мову, шанувати традиції пращурів, плекати й збагачувати культуру віків, як бути сучасним, іти в ногу з часом, долучитись до загальносвітового потоку обміну ідеями і сенсами, відчутти дух часу й говорити зі світом, зокрема з інтелектуалами, однією дискурсивною й художньою мовою XXI ст.

Критичні інтелектуали артикують тривожні тенденції в культурі Казахстану: остаточний ефект російської та радянської колонізації, брак літературного процесу

(Е. Турсунов), брак артсередовища (К. Ібрагімов), несприйняття загалом контемпорарі арту, «консервацію власного культурного поля» (В. Ібраєва), брак нових напрямків у національному театрі (Б. Атабаєв, Т. аль-Таразі) й ін.

На думку культуролога Альміри Наурзбаєвої, нині майже вичерпано потенціал «псевдонаціонального міфологізму, зрадагрованої історії, накиннутих архаїзмів, родоплемінних стосунків і шаблонних традицій»³⁶. Недоречно «позичити з археологічного музею убір на звану вечерю». Але й відмова від культурних основ азійської ідентичності є неприйнятною. Концептуальна деструкція не має на меті нігілізму стосовно традиції.

Про колонізацію та постколоніальний синдром

Здобуття суверенітету для Казахстану було по суті подарунком згори від трьох слов'янських республік, після чого почалася розбудова суверенної державності. Як висловився знаний казахський театральний режисер Болат Атабаєв, «незалежність раптово звалилася нам в руки, ми довго стояли з розкритими ротами, не знали, брати нам її чи ні, і спочатку навіть не знали, що з нею робити»³⁷.

Попри патетику суверенної нації, нової державності казахів, чимало інтелектуалів у Казахстані визнають остаточний негативний ефект від російської радянської колонізації.

Так, знаний культуролог, перекладач, поет, популяризатор постмодернізму в Казахстані Ауезхан Кодар на сторінках свого часопису «Тамір» відкрито критикує післядію колоніалізму. «У нас не відбувається великих духових звершень, нас просто немає на малі духовних відкриттів. Ми твердимо про самопізнання, але й досі не вирости зі шлейок радянської ідеології та рабської, колонізованої свідомості, таврованих комплексом меншовартості!»³⁸ — з гіркотою пише він.

«Та безкровність і відносна легкість, з якою ми пережили своє звільнення від колоніалізму, — ерзац. Ми й досі колонія в усіх своїх проявах»³⁹ — вважає редактор інтелектуального часопису “Exclusive” Карлігаш Еженова. В іншому своєму дописі авторка зазначає: «Джерела моєї національної самосвідомості — пам'ять про кочове минуле, що дивом вижила, рясно припорошена “цивілізаційним” снігом. Але й тоді починаються сумніви: чому Абай не пішов цим шляхом? Чи річ лише в тому, що він забагато покладав надій на росіян? Чи справа в тому, що вже тоді казахський степ почав забувати свій етичний кодекс?»⁴⁰

З меншою гостротою, але не менш точно висловлюється про постколоніальний синдром доктор філософських наук З. Сарсембаєва: «Відчуження казахів від етнокультурних цінностей і традицій за роки царської колонізації та радянської денационалізації засвідчило, що наявне відчуження всередині етносу має компенсуватись і творчо набирати пристойніших форм людського існування визначенням етнічних констант, створенням життєздатних форм культури й цінностей. Показово, що економіка, ринок активізує свідомість народів, але не духовність»⁴¹.

Режисер Ермек Турсунов пише:

«Якість життя поліпшилась, але мислення залишилося колишнім. Плебейським — це непросипуше казахпайство вже дістало. Увесь цей аульний аутизм, який ми помилково видаємо за національний колорит. Усе це лушпиння і фальш, самовдоволення і пристосованство. Колиш ми були пасіонарями, але розгубили все — ця рабська свідомість утелюшувалася десятиріччями й уїлась у шкіру, як іржа. Була колонія, потім прийшли білі люди й сказали: “Ви більше не колонія”. І що ж, свідомість відразу переключиться? Так не буває. Не туди ми пішли, наші проводирі були сліпими, і вони нас завели в таку діру, а десь попереду мерехтить оманливе світло. Якись західні цінності. А нині ми клони, тому що ми всі прагнемо схожості з кимсь. Нам подобається, як у них, нам подобається, як вони пахнуть, як вони їдять, як вони живуть. Ми все життя жили гуртом, громадою, а індивідуально ми жити не вміємо»⁴².

Історик Берік Абдигалієв, учень знаного етнологіста-антитрадиціоналіста Нурбулата Масанова, у праці «Казахська місія» визначає головне завдання національного проекту так: «сформувати нову ідентичність, засновану на ідеології державництва». Як й інші критичні інтелектуали, причиною розрізненості казахів він вважає феномен «невротичної свідомості», схильної «нескінченно міфологізувати минуле, виступати зовнішніх ворогів у сучасних бідах і проблемах казахів». Через брак позитивних стимулів, вважає він, постали своєрідний комплекс меншовартості, провал у самооцінці, втрата позитивної гуртової ідентичності, самоповаги, занижене почуття честі й гідності нації. Слід це витіснити позитивним національним самоствердженням⁴³. Його складниками, на думку науковця, до речі, колишнього голови держкомітету з мовної політики, є знання всіма громадянами казахської мови, патріотизм і поміркований іслам.

Критичні інтелектуали іноді відкрито критикують опозиційний табір. Так, знаний прозахідний інтелектуал Даніяра Ашимбаєв пише: «Націонал-патріотів реально шкода: їм доводиться боротися з глобалізацією, радянським минулим, “рукою Москви”, китайською загрозою, неказахською поведінкою, розпродажем надр, порнографією, знущальним ставленням преси, бездуховністю, манкуртизмом й іншими патріотами»⁴⁴. Маємо перелік основних тем, що є об'єктами критики традиціоналістів-консерваторів.

Перед загрозою нової колонізації

Російськомовні інтелектуали зчаста виявляють етнонаціональний алармизм, і немає жодних сумнівів, що їхній біль за долю нації не менш ширий і серйозний, ніж наративи, що їх артикулюють націонал-патріоти. Показовий приклад — роман російськомовного Актана Токіша (насправді це псевдо жінки) «Манкуртстан»⁴⁵, виданий 2010 р. Це вражаюча антиутопія про долю Казахстану за 30 років, коли країну розділять сім зацікавлених держав (як сусідні, так і світові), а автохтони, втрапивши суверенітет, культуру, мову, ім'я й ідентичність, розчиняться в нових накинутах ідентичностях. До творів, сповнених екологічного, антиядерного, ґрунтісько-родового, героїко-кочового пафосу, притаманного органічним інтелектуалам,

у стані критичних інтелектуалів з'явився емоційний текст у душі високої етнонаціональної риторики, що мобілізує на збереження міжетнічного миру, культурної своєрідності й економічної незалежності Республіки Казахстан.

Русские.кз

Поряд із російськомовною частиною казахської інтелігенції, опозицію націоналістичному дискурсу складають російські журналісти, політики, представники інших «діаспор», для яких казахська мова не є рідною, а наявність національної держави за межами Казахстану і зв'язок зі своїм культурним середовищем є основою впевненої етнічної самоідентифікації. Водночас, що важливо, ці групи уважно стежать за поточною суспільною дискусією й висловлюють свою думку безпосередньо або побічно.

«Росіяни (з усім своїм цивілізаційним багажем) — це така цеглина у фундаменті суверенної республіки, що, викинувши її відразу, можна обрушити всю будівлю. І Назарбаєв це добре розуміє. Російський народ — це “паротяг”. Хто скочив на його підніжку — їхатиме далі. А хто при цьому буде штовхати сусідів ліктями, той завалиться»⁴⁶ — висловлюється один із критиків казахського етнопатріотизму. «Абсолютно безглузда й шкідлива ідея асиміляції росіян у казахське середовище або створення гібриду казахо-росіянина або росіяно-казаха. Кожен із нас має залишитись у своїй національній культурі, і люди інших національностей також»⁴⁷. — переконаний Александр Бик.

«Причина всіх міжетнічних непорозумінь — соціальна: неврегульованість питання доступу до влади, доступу до ресурсів на рівні локальних громад, — вважає Ігор Савін, етнолог із Чимкента. — Росіяни розраховують на абстрактні знання: я фахівець, отже, я буду потрібним. Казахські міські — на це саме, сільські — на сильну руку тощо. Але це не ресурси конкретної спільноти, це ресурси уявної спільноти. Для казахів уся держава — такий великий аул, де всі одне одного знають. Вони мислять категоріями “ми діти одного батька”. Але такі схеми не працюють»⁴⁸.

Рішучіші голоси на захист росіян висловлюють творці сайту «Росіяни в Казахстані», політолог М. Ситник, інші журналісти й аналітики. Керівник російського руху «Лад» М. Б. Крамаренко заявив: «Як свідчить новітня історія, росіяни, як і казахи, є в Казахстані *державотворчою нацією* (курсив мій. — С. Ш.), що легітимізувала виникнення на географічній мапі суверенної Республіки Казахстан. І тому може мати й обстоювати свою думку про місце і роль у сьогоденні й майбутньому країни. Якщо хтось вважає, що російське населення може бути безмовним об'єктом зовнішніх впливів, то ця хибна думка легко розвіється, зіткнувшись із геополітичними реаліями на пострадянському просторі»⁴⁹.

Національна самоідентифікація в образотворчому мистецтві: contemporary art

До критичних інтелектуалів, що осмислюють національну ідентичність, належить низка художників, що працюють у жанрі contemporary art. Їх у Казахстані не так

багато, їхні роботи зазвичай спричиняють нерозуміння або осуд галерейного мейн-стріму, але сучасне мистецтво має своїх «захисників» й експертів.

До прикладу, директор соросівського Центру сучасного мистецтва Валерія Ібраєва не вперше критикує естетику й ідеологію соцреалізму й наслідування традиції. Вона пише:

«Нездатність офіційної частини суспільства до самоіронії, самоаналізу й самокритики, етноцентризм, базований на ідеї винятковості, і самовтіха надзвичайно утруднюють процес націорозбудови, що стає перепорою у створенні вартісних іміджевих проєктів, нових “позиціонувань” та іншої яскравої реклами для численних “відповідей Борату”». І в іншому місці: «Небагатий і постійно повторюваний набір історичних, етнографічних і сучасних артефактів, що стали операційними символами державної репрезентації: юрта, Золота людина, петрогліфіка, кінні монументи історичним і міфологічним героям, спровокували пошук нових стрижневих понять, інших визначень ідентичності, наближених до людини, що характеризують державу через емоцію, критику й аналіз»⁵⁰.

У розпал дискусій про національну ідентичність рутину головної галереї держави підірвав Канат Ібрагімов, скандально відомий перформансом із забиванням живого барана в одній із пітерських галерей. Повернувшись у мистецтво після десяти років мовчання, він виставив серію із восьми картин під назвою «Айголек — реквієм за мрією», кавер-версії на картину «Щастя» С. Айтбаєва (1966). Свого часу вона підірвала канон соцреалізму і стала хрестоматійно пізнаваною (мал. 2).

На вісьмох схожих полотнах Ібрагімов обіграє ідею пари (чоловік і жінка) через упізнавані коди Казахстану-2009: нафтові вежі, американський вплив на економіку, утрата самобутності, глобалізація, любов у класичному гендерному вигляді та її варіаціях (мал. 3, 4). На одній картині чоловік, що охороняє з автоматом нафтові вежі, має обличчя Барака Обама (мал. 4). На другій він — Термінатор, на третій — з оголеною жінкою (а-ля «Сніданок на траві»), на четвертій — з оголеним хлопчиком (гомоеротичний мотив) тощо.

Алмагуль Менлібаєва належить до покоління молодих живописців Казахстану, що стали знаними відразу після незалежності. Мешкає в Берліні, виставляється частіше за кордоном, ніж на батьківщині, мистецтво її етнічне за духом і сучасне за формою, від художніх полотен до перформансу, відеоарту й фотографії. У кожній її колекції є етнічно-конструйовані жіночі й чоловічі образи в ореолі орієнталістського захоплення номадною культурою. Митець зазвичай є оголеною натурою своїх полотен, то на тлі степу, то на руїнах військових складів, зчаста в гурті з іншими моделями. Одна з останніх виставок А. Менлібаєвої «Мій шовковий шлях до тебе» представила декілька відеопрезентацій, фотопортретів і слайд-шоу⁵¹ з життя сучасних казахів, де показано весільний обряд, підготовку до бенкету, оздоблення юрт, різні покоління родичів, степові мотиви.

Властивою рисою художниці є критика гендерного традиціоналізму казахів. Менлібаєва зізнається: «Жінка Центральної Азії — це одна з провідних тем моєї творчості. У зв'язку зі змінами політичної та економічної ситуації в регіоні роль

жінки зазнає значних змін, набагато серйозніших, ніж ті, що стосуються чоловіка. Сучасне життя для жінки сповнене викликів, і одне з головних завдань, що постають перед нею, — це дотримуватися певних традицій, зберегти їх цілком чи лише частину або переступити через них і йти вперед»⁵² (мал. 5).

Творчість художниці є спробою показати західному глядачеві чарівність пострадянської природи, що відходить, а також постномадної культури казахів. Надання гендерно-критичного, антипатріархального звучання робить їх легко сприйнятними на Заході, у дусі того Орієнту, котрий завжди був потрібним європейському оку як чарівне Інше, що потребує розкачування через живе спостереження, присутність, туризм до екзотичних, майже не зачеплених цивілізацією країн. У Казахстані, і в Середній Азії загалом, у цьому є незаперечно величезний потенціал. Безлюддя степів, бездонність неба, безкінечність дороги, безхитрисність місцевих людей та інші «без» роблять цю країну привабливим місцем для перенасиченого закордонного споживача у пошуках духовності та, можливо, переосмислення власних ідентичностей.

Цикл робіт із характерною назвою “Г’м Kazakh” Сауле Сулейменової технікою виконання нагадує Каната Ібрагімова: за основу взято архівні світлини казахських жінок, відтворені на вінілі, і зверху додано акриловими фарбами яскраві мазки, які дають напрям до інтерпретації образів (мал. 6).

За словами В. Ібраєвої, «різночасність героїв і водночас їхня єдність, акцентована етнічність, вібрація облич, емоцій, строїв, аксесуарів створюють мінливе середовище неперервного процесу життя, що, власне, дає культурно-антропологічний ефект спраглої ідентичності»⁵³.

Висловлювання самої художниці про національну ідентичність не менш відверті, ніж інших критичних інтелектуалів:

«Що таке Казахстан для нас? Це величезні казахські візерунки, біла сукня в пачках, яскраво-рожевий камзол із золотими візерунками. Чому так відбувається? Тому, що маємо величезний комплекс неповноцінності — постколоніальний комплекс. Казахи самі себе не люблять і не поважають. Найімовірніше це тому, що ми дуже довго були колонією (у нас люди соромляться справжньої “казахськості”). Вони заступають її якоюсь салонною, лакованою ерзац-обкладинкою»⁵⁴.

Не зупиняючись на переліку інших художників, зазначу, що в сучасному мистецтві Казахстану нині з’являється дедалі більше митців, котрі перебувають на шляху пошуку своєї етнічної / національної ідентичності.

Отже, підсумуємо викладене. Дискурсивний багаж критичних інтелектуалів із питань національної ідентичності змальовує такий набір тем:

- осмислення синдрому постколонізації;
- раціоналізація російськомовності казахомовними авторами;
- гостра критика ґрунтіства і культурного консерватизму;
- переосмислення традиції;
- переоцінювання кочової культури на основах нової міфотворчості з використанням базових концептів й образів неошаманізму, тенґріанства, суфізму, постмодернізму;

- соціально-політичний скептицизм;
- антибуржуазність;
- збереження лояльності до західних цінностей, ідеалів демократії, із усвідомленням їхньої невідвортної аберації в реаліях центральноазійської локальності й «менталітету»;
- переосмислення гендерного формату національної культури казахів;
- пошуки актуальних форм самовираження творчої особистості;
- патріотизм і громадянськість.

Завершимо цей опис ідеологічної творчості двох провідних груп інтелігенції в Казахстані простим, але логічним висновком.

Ідеї критичних і органічних інтелектуалів, що розмірковують про національну ідентичність, попри уявну конфронтацію, насправді багато в чому подібні й доповнюють одна одну. У чому неможливо відмовити обом групам — це в патріотизмі, загостреному громадянському пафосі й критичному потенціалі, спрямованому на осмислення ідентичності свого етносу-нації-держави в швидкозмінних реаліях поточної (гео)політики.

Як зазначив знаний чеський дослідник націоналізму Мірослав Грох, «національні рухи виникли — за деякими винятками — не як націоналістичні пристрасті, а як пошук нової — національної — ідентичності і як *нова форма любові до рідного краю і його мешканців*»⁵⁵ (курсив мій — С. Ш.). Зокрема наголошую останню частину цитати. Грох вважає, що націоналістичний дискурс виникає з прагнення наново визначити свою ідентичність, тобто віднайти нові зв'язки й солідарність. Зважаючи на викладене, казахські інтелектуали усвідомили те, як їм нині бракує цієї визначеності й солідарності.

¹ Нукенов А. Революция сознания//<http://qazaq.kz/?p=2125>

² У рамках держпрограми «Культурний спадок» від 2004 р. було відреставровано 51 пам'ятку історії та культури; проведено археологічні дослідження 39 городищ, поселень, стоянок, могильників і курганів; створено історико-культурні заповідники просто неба «Берел» й «Іссык»; розпочато будівництво центру й мавзолею аль-Фарабі, реставровано мавзолей Султана Бейбарса в Дамаску й мечеть Султана Бейбарса в Каїрі; організовано наукові експедиції в архіви й бібліотеки КНР, Туреччини, Монголії, Росії, Узбекистану, Західної Європи, де було виявлено й придбано близько 5 000 рукописів і друкованих видань з історії, етнографії, мистецтва Казахстану; видано 350 книг і 100-томову серію казахського фольклору, національну енциклопедію Казахстану в 5 томах, значущу працю «Філософський спадок казахського народу від найдавніших часів до сьогодні», зведення «Давній світ казахів» теж. Видано понад 20 томів «Історії Казахстану у східних писемних пам'ятках» і декілька томів «Історії Казахстану в російських джерелах». Міжнародний автокоридор Західний Китай – Західна Європа пройде Великим шовковим шляхом, що уприсупить давні міста Сарайчик, Отрар і Туркестан для світового туризму. Відчувається гострий брак

реставраторів, фахівців із давньої історії, знову актуальним стає фах археолога. Див.: *Ассонова А.* Сохранить и приумножить//Центр Азии. 2009. № 11. С. 50–53.

² Цит. з Г. Алдамжарова за: *Числов Ю.* Кем и с кем быть хотят противники Доктрины национального единства//<http://www.zonakz.net/articles/4print.php?artid=28157>

³ *Кекильбаев А.* Плеяды — созвездие надежды. Роман. Пер. с каз. Алматы, 1987. С. 77, 78, 82–83.

⁴ *Шакирова С.* Гендерные символы национальной идеи: современные дискуссии в Казахстане//Гендерные исследования. 2010. № 19. С. 186–202//<http://kcgs.org.ua/gurnal/19/13.pdf>

⁵ Доктрина национального единства Казахстана. Астана, октябрь 2009//<http://www.assembly.k>

⁶ Концепция национальной политики Республики Казахстан. Задачи до 2015 г. Алматы, 18 января 2010 г. Російський переклад див. на: <http://www.zonakz.net/articles/27939>

⁷ *Бисембаев А.* Мифы древних тюрков. Алматы, 2008. С. 12//http://www.literatura.kg/uploads/bisenbaev_mify_drevnih_tjurkov.pdf

⁸ *Сауров Е.* Жизнь в стиле «космо»..., или Несколько слов о ценностях//Мегаполис. 25.01.2010. № 2 (463).//http://www.megapolis.kz/show_article.php?art_id=14085

⁹ Да — равноправному сотрудничеству, нет — экспансии! Открытое письмо Президенту РК. 13 апреля 2011 г.//<http://zonakz.net/articles/3406>

¹⁰ Доктрина национального единства Казахстана. Астана, 29.04. 2010.

¹¹ *Козырев Т.* Проблематика политической нации в казахстанском общественно-политическом дискурсе//Analytic. Информационно-аналитический журнал. 2010. № 4//<http://kisi.kz/img/docs/5049.pdf>

¹² *Грамлиш А.* Тюремные тетради//<http://www.rummuseum.ru/portal/node/197>

¹³ Там само.

¹⁴ *Тайжан М.* Ориентир — национальное государство//Central Asia Monitor [Алматы]. 2009. 11–24 декабря. С.8.

¹⁵ Шала-казах – російськомовний казах, що не володіє казахською мовою. (Прим. пер.)

¹⁶ Нині А. Атабека ув'язнено за участь у заворушеннях 2007 р. в Алмати. Коли міська влада заявила, що будинки, зведені шляхом самозахоплення, буде зруйновано, відповіддю сотень мешканців мікрорайонів «Шанирак» і «Бакай» була відчайдушна боротьба за своє житло з поліцією на барикадах, що мала неприховану народну підтримку.

¹⁷ *Атабек А.* Казахская национальная идея, или Как нам обустроить Казахстан//Интернет-портал Зона.Кз//<http://zonakz.net/articles/?artid=8063>

¹⁸ Там само.

¹⁹ *Тойганбаев А.* Технология мечты. Сб. статей. Алматы, 2008. С. 19.

²⁰ *Тойганбаев А.* Нация: создать себя. 9 мая 2009 г.//<http://www.posit.su/?lan=ru&id=100&pub=24444>

²¹ Див.: *Тойганбаев А.* У нас идеальная революционная ситуация//Central Asia Monitor. 07.04.2011 г./http://toiganbayev.kz/index.php?newsid=208

²² Там само.

²³ Там само.

²⁴ *Тойганбаев А.* Создать себя// http://toiganbayev.kz/node/307

²⁵ *Турисбекова А.* Научные факты подтверждают, что Алматы более 1 000 лет — академик К. Байпаков//http://www.inform.kz/rus/article/2323074

²⁶ *Нуртазина Н.* Ответ фальсификаторам национальной истории. Казак ели. 08.11.2009//http://kazakheli.kz/publications/otvet-falsifikatoram-nacionalnoj-istorii/

²⁷ *Тойганбаев А.* Создать себя//http://toiganbayev.kz/node/307

²⁸ *Юрицин В.* Ермурат Бапи: «В этом обществе обездоленной остается в основном казахская часть населения». 22 января 2010 г./http://www.zonakz.net/articles/27906

²⁹ Сегодня вопрос изучения казахского языка актуален, как никогда: культуролог Зира Наурызбаева. Интервью. URL: www.zakon.kz/164897-segodnja-vopros-izuchenija-kazakhskogo.html

³⁰ *Наурызбаева З.* Казахская национальная идея глазами досужего русского интеллигента//http://www.otuken.kz/index.php/ziralistofcat/14-traditions/114-2010-07-21-10-36-31

³¹ *Наурызбаева З., Асемкулов Т.* Последний поход Кет-Бути. Сакральная миссия кочевой цивилизации//http://old.dialog.kz/site.php?lan=russian&id=77&pub=100

³² Там само.

³³ *Нурпеисова Ш.* Фактор культуры в эпоху кризисов//Литер. 5.11.2009//http://www.liter.kz/index.php?Itemid=6&id=443&option=com_content&task=view

³⁴ Див., до прикладу: *Тогузбаев К.* О богослужении на казахском языке священнослужители говорят уже без энтузиазма//Радио «Азаттик». 07.01.2011//http://rus.azattyq.org/content/orthodox_church_mass_kazakh_language/2268895.html

³⁵ *Тулембаева А.* О великих женщинах Степи и необходимости изучать русский язык//http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1192963860

³⁶ *Наурызбаева А.* Интервью//Курак. Центральноазиатский альманах: искусство и общество. 2008. № 1(7). С. 31.

³⁷ Откровения Болат Атабаева//Свобода слова [Алматы]. 21.01.2010. С. 20.

³⁸ *Кодар А.* Мустафа Чокай о казахском национальном менталитете//Тамир. Искусство, культура, философия [Алматы]. 2008. № 1(21). С. 38.

³⁹ *Еженова К.* Темнее всего перед рассветом//http://rus.azattyq.org/content/kazakhstan_murat_auezov_dnevnik/2297594.html

⁴⁰ *Еженова К.* Торг уместен?//http://rus.azattyq.org/content/kazakhstan_karlygash_ezenova/2318255.html.

⁴¹ *Сарсенбаева З. Н.* Социально-философский анализ ценностных измерений этноса. Автореф. ...к. филос.н. Алматы, 2008//www.iphp.kz

⁴² *Еженова К.* Наше прошлое покоится на чужих кладбищах. Интервью с Ермеком Турсуновым//Exclusive [Алматы]. 2010. № 96. С. 68, 72.

⁴³ *Абдыгалиев Б.* Казахская миссия. 24.02.2008 г.

⁴⁴ Ашимбаев Д. Национальные ценности и патриоты//Газета «Время». 3.03.2011//<http://www.kazbio.info/?S=137>

⁴⁵ Токиш А. Манкуртстан. Роман//<http://www.proza.ru/2010/04/19/542>

⁴⁶ Крестовский В. «Ложные аэродромы» Казахстана. Русская матрица и вульгарный «номадизм». 1.12.2009//<http://www.russians.kz/russians/994752-lozhnye-ajerodromy-kazakhstanana.-russkaja-matrica.html>

⁴⁷ Бык А. Языковые проблемы в Казахстане: поиски решения//Интернет-видання «Навигатор». 13.01.2003//<http://freeas.org/?nid=523>

⁴⁸ Интервью с директором НПО «Диалог», экспертом Сети этнологического мониторинга Игорем Савиным. 15.12.2008//<http://ia-centr.ru/expert/3235>

⁴⁹ Заявление движения «Лад» в Казахстане: казахский «майдан» в радикально-националистическом окресе//Интернет-видання «Русские в Казахстане». 15.12.2009//<http://www.russians.kz/politics/994809-zajavlenie-dvizhenija-lad-v-kazakhstane.html>

⁵⁰ Ибраева В. Казахстан: путь в нирвану//Зона.кз. 18.02.2009//<http://www.zonakz.net/articles/24460>

⁵¹ Див.: http://www.tu.kz/bigwork2011.php?ch_id=10

⁵² Бейсенбаева А. Женщины и ловушки ума//<http://www.np.kz/index.php?newsid=7435>

⁵³ Ибраева В. Казахстан: дорога в нирвану//Зона.кз. 18.02.2009//<http://www.zonakz.net/articles/24460>

⁵⁴ Сауле Сулейменова, художник: Казахи не уважают сами себя//Газета «Время». 10.03.2010//<http://www.time.kz/index.php?module=news&newsid=15112>

⁵⁵ Грох М. Консенсусное пояснение формирования наций//Вопросы философии. 2011. № 1//http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=257&Itemid=52

Переклад з російської Миколи Зубкова

SVETLANA SHAKIROVA is the director of the Almaty-based Center for Gender Studies (Kazakhstan). In 1996, she defended her dissertation “Feminism as philosophical problem” at Al-Farabi Kazakh National University. She is a Candidate of Sciences in Philosophy and has served as an expert and technical adviser on projects funded by UNDP, UNIFEM, UNESCO, OSCE/ODIHR, the World Bank, ADB, Open Society Institute, etc. She has published about 90 articles and 8 books on feminism, gender policy, gender education, women’s movements, and nation-building in Kazakhstan. E-mail: gender@almanet.kz

СВЕТЛАНА ШАКИРОВА — кандидат філософських наук, директор Центру гендерних досліджень (Алмати, Казахстан). У 1996 р. захистила дисертацію «Фемінізм як філософська проблема» в Казахському національному університеті ім. Аль-Фарабі. Виступала як експерт і технічний радник у проектах, фінансованих UNDP, UNIFEM, UNESCO, OSCE/ODIHR, Всесвітнім банком, АДВ, Інститутом відкритого суспільства тощо. Опублікувала близько 90 статей і 8 книг про фемінізм, гендерну політику, гендерну освіту, жіночі рухи та націобудування в Казахстані. E-mail: gender@almanet.kz